

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ

КЛЮЧОВІ СЛОВА: науково-технічне регулювання, конкурентні переваги, інновації, науково-технічний прогрес, світогосподарські відносини, інформаційні технології, технологічний трансферт, глобалізація, інформатизація.

Keywords: scientific and technical regulation, competitive advantages, innovations, scientific and technical progress, international economic relations, information technologies, technological transfert, Globalization, informatization.

Актуальність роботи зумовлена тим, що науково-технічне регулювання дедалі у більшій мірі постає фактором забезпечення міжнародних конкурентних переваг.

У розвинутих країнах науково-технічна діяльність протягом останніх двох десятиріч залучена в ринкові відносини і виступає як один з найважливіших елементів ринкової інфраструктури по обслуговуванню, реалізації і розвитку виробничої бази. Відтак вона є водночас і самостійним спеціалізованим сектором ринку, на якому пропонуються особливі продукти і послуги, і системою обслуговуючих елементів, застосування яких сприяє ефективності усієї системи соціально-економічних відносин.

Таким чином, *метою* даної статті є обґрунтування принципів та напрямів оптимізації систем регулювання науково-технічної сфери в контексті глобальної конкуренції. Відповідно до поставленої мети, *завданнями* даної роботи є: аналіз ролі технологічних інновацій у розвитку світової економіки та глобальних технологічних тенденцій; аналіз впливу науково-технічного прогресу на інноваційний розвиток світової економіки та окремих відкритих економік; виявлення характерних рис інноваційного процесу на сучасному етапі розвитку світової економіки; обґрунтування доцільності застосування конкретних економічних важелів механізму упровадження нової техніки і технології; вивчення механізмів

мів упровадження технологічних інновацій у розвинутих капіталістичних економіках.

У зв'язку із цим слід відзначити, що і сам науково-технічний прогрес (НТП) має дві взаємно пов'язані сторони — це не тільки технологія створення і освоєння нової техніки в національному та міжнародному масштабах, але й економічні відносини між учасниками (зокрема різнонаціональними) цього процесу, ті сектори національного та міжнародного господарського механізму (інноваційного механізму), які «відповідають» за технологічний розвиток.

Сучасний соціально-економічний розвиток відкритих міжнародній конкуренції макро- та мікроструктур характеризується посиленням взаємної залежності господарських суб'єктів, лібералізацією відносин, усуненням великої кількості регуляторів міжнародних економічних відносин, появою регуляторів принципово нового характеру, а також надзвичайно швидким науково-технічним розвитком, поширенням інформаційних технологій, перетворенням останній на вирішальний аргумент у боротьбі за контроль над ринками та виживання в умовах гострого суперництва у сфері інформаційних технологій. це дає не тільки підстави стверджувати, що «між глобалізацією та інформатизацією існує глибокий внутрішній взаємозв'язок» [1, с. 26], але й казати про те, що інформатизація виступає важливим каталізатором глобалізації, її технологічним рушієм та навіть змістовною формою, у той час, як глобалізація забезпечує той простір, на якому, власне, й існують сучасні інформаційні системи.

Глобалізація прискорила об'єднання ринків, інтенсифікацію торгових відносин, інтегрувала підприємницьку діяльність у окремих секторах світової економіки в єдину цілісну систему господарських зв'язків. Відбувається прискорений процес зближення і зрощування різних національних господарств у регіональну економічну систему, а регіональних систем у лібералізовану світову економічну систему, який забезпечується — подальшою концентрацією й переплетенням капіталів, проведенням державами, котрі інтегруються, узгодженої зовнішньої й внутрішньої регулятивної, соціально-економічної політики. Як відзначається в економічній літературі, «проблематика сучасної інтернаціоналізації примушує до перегляду як традиційних регулятивних моделей, співвідношення задач макро- та мікро-суб'єктів господарського життя, так і критичної оцінки ролі інституційних систем, типових суспільству індустріального типу» [2, с. 7].

Лібералізація світогосподарських зв'язків та передусім міжнародного обміну дійсно полегшила та стимулювала адаптацію національних господарств до зовнішніх умов і сприяла активізації їхньої участі у міжнародному поділі праці та процесах міжнародної кооперації. Інтернаціоналізація дійсно спричиняється до зростання конкуренції між виробниками різних країн, що стримує зростання цін, підвищення якості виготовлених товарів та наданих послуг, стимулює створення нових технологій. Крім того, динамізація розвитку національних та світових продуктивних сил, більш широке впровадження результатів науково-технічного прогресу, особливо за умов інформатизації, відкрило для цивілізованих (конкурентоспроможних) держав можливість переходу від екстенсивного до інтенсивного типу виробництва, до формування нового технологічного базису (докл. див.: [3]).

Проте світове господарство, глобалізована економіка як цілісна система, розвивається нерівномірно. Причому правилом є те, що окремі країни, які перебувають на різних етапах, стадіях інтернаціоналізації економіки і міжнародного поділу праці, дедалі більшою мірою «розводяться» по рівнях розвитку внаслідок не тільки різниці у темпах розвитку, але скоріше через різну якість поступу. Як справедливо у цьому зв'язку відзначається в науковій літературі, «глобалізація відкриває перед людством величезні можливості для розширення масштабів обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями і капіталом, взаємодії в гуманітарній сфері та духовного збагачення особистості». Причому у той самий час «для значної частини людей глобалізація несе в собі істотні загрози, зумовлюючи розмежування країн на «цивілізаційний центр» та «периферійну зону», поглиблюючи їх диференціацію в соціально-економічному і науково-технічному розвитку» [4].

Інформаційний розвиток набуває статусу інструмента у глобальній конкурентній боротьбі. Адже тільки значний фінансовий ресурс, який є підконтрольним провідним ринковим країнам, є тією достатньою та необхідною умовою, яка забезпечує концентрацію ресурсу інформаційного. У цьому випадку слід зважити на небезпечність «синдрому наздоганяючої країни»: країни-аутсайдери наперед розглядають модельований зразок як якусь «кінцеву точку» куди ніби-то треба потрапити. Проте на той час, коли данне завдання буде розв'язаним, «оригінал» вже буде відрізнятися від себе попереднього, просунеться вперед і таким чином країна-імітатор буде приречена на постійне переслідування. Щоправда запозичення часто виправдано з економічних міркувань,

оскільки, наприклад, скопіювати модель поведінки чи законодавство дешевше, ніж розробити своє. Але має сенс моделювати не стільки поведінку і не законодавство, а ідеологію, принципи розвитку та інституційного регулювання. Причому дуже часто вже на етапі оцінки потенційних принципів запозичення можна з'ясувати, що запропонований зразок для запозичення абсолютно не підходить для потенційної країни-реципієнта, оскільки від самого початку побудований на чужорідних ідеях і цінностях.

У процесах глобалізації, як правило, виділяють такі складові, як економічну, технологічну, політичну, культурну, ідеологічну тощо. Водночас практичними проявами інтернаціоналізації науково-технічного співробітництва постало багато фундаментальних явищ, кожне з яких виступає складовою та фактором глобалізації. Перелік основних із означених явищ виглядає наступним чином.

1. Глобалізація продуктивних сил.

2. Формування загальноосвітової інфраструктури інформаційного суспільства.

3. Інтернаціоналізація міжнародного співробітництва у науково-технічній сфері, а також поширення технологічного трансферу.

4. Формування інституційної глобальної системи, яка відповідає реаліям та вимогам інформаційної доби.

5. Формування уніфікованої або взаємно пов'язаної системи соціально-економічних цінностей.

Крім того, необхідно враховувати і виникнення спільних для світового співтовариства в цілому та багатьох країн та регіонів проблем (економічних, політичних, військових, екологічних та ін.), поглиблення взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів, що також є факторами уніфікації, спільності інтересів у глобальному масштабі.

Міжнародна практика не підтверджує поширене уявлення про наявність стійкого причинно-наслідкового зв'язку між скороченням участі держави в перерозподілі національного доходу і збільшенням темпів економічного зростання. Це легко помітити, проаналізувавши сучасну практику підтримки національних товаровиробників, і особливо у стратегічно значущих галузях, інформаційно містких сферах економіки, а також проводячи співставну оцінку питомої ваги державних витрат у ВВП у країнах з позитивною (Польща, Угорщина, Словенія) і негативною (Болгарія, Румунія) господарською динамікою. Так, у першій, успішній групі країн цей показник дорівнює 45—50 %, в той час, як у другій він складає лише 25—35 %. Втручання держави пов'язано також із

зростанням витрат на сам механізм державного регулювання та функціонування регулятивних інститутів.

Важливе значення має страхувально-кредитна підтримка держави. «Використання страхування експортних кредитів як інституціонального інструменту управління зовнішньоекономічними ризиками має наступні переваги: а) можливість отримання вільнішого доступу до ринку оборотного капіталу та його здешевлення; б) можливість покриття втрат від коливання валютних курсів; в) можливість отримати висококваліфіковану допомогу фахівців з оцінки надійності потенційних партнерів при виході на нові ринки; г) можливість отримати інформацію про потенційні ризики неплатежів на зовнішніх ринках, а також про імпорتنе регулювання, яке застосовується на цих ринках; д) можливість постійно спостерігати за фінансовим становищем іноземних партнерів і своєчасно отримувати інформацію про нього; е) можливість експортувати безпосередньо кінцевим споживачам, минаючи оптовиків-посередників, що збільшує прибутковість операції» [5, с. 103].

Безумовно, найбільшою мірою кредитно-страхувальної підтримки потребують інноваційно орієнтовані виробництва та підгалузі.

Разом з тим, складність завдань участі в міжнародній конкуренції примушує враховувати і якість інновацій. Адже сам по собі факт реалізації нових технологій або управлінських методів ще не дорівнює соціально-економічному (у випадку розгляду економіки в цілому) або комерційному (у випадку аналізу результативності підприємницьких стратегій) успіхові у стратегічній перспективі. В цьому зв'язку в економічній літературі пропонується найзагальніший поділ інновацій на два типи:

1) базові інновації, які пов'язані із фундаментальними проривами в науково-технічній сфері та змінюють параметри конкурентної боротьби, істотно поліпшуючи якість виробничого процесу у сферах діяльності технологічних лідерів або навіть монополістів;

2) адаптивні, ситуативно-похідні інновації, що підвищують ефективність господарювання, але вирішують локальні завдання в діяльності ринкових агентів і є типовими для них як «техногенні» й такі, «що сприяють успішності на різних рівнях» [6, с. 47].

В сучасній міжнародній економіці носіями технології у певних випадках можуть виступати як товари, так і різноманітні чинники виробництва. Наприклад, безпосередньо товар виступає таким носієм у разі міжнародної торгівлі високотехнологічними

товарами (виробничого та споживчого призначення); це капітал, якщо ведеться міжнародна торгівля високотехнологічними капіталомісткими товарами, відбувається перевезення високотехнологічного обладнання (скажімо, у випадках створення СП); це праця, якщо відбувається міграція (постійна або тимчасова) висококваліфікованих науково-технічних кадрів, професіоналів; це навіть земля у разі торгівлі природними ресурсами, для розробки яких використано певне новітнє високотехнологічне досягнення.

Інтенсивне упровадження сучасних інформаційних технологій в економіку, державне управління, а також у різноманітні суспільні процеси є найважливішою складовою прискороеного розвитку сучасної економіки, структурних перетворень і реформи державного управління відповідно до прогресивних управлінських стандартів.

Науково-технічний прогрес передбачає поєднання двох принципово відмінних, але пов'язаних начал. З одного боку — це ринок, його потреби тобто наявність попиту на певний інформаційно місткий продукт (товар, послугу). Тому науково-технічна діяльність, зокрема міжнародна науково-технічна діяльність є відповіддю на потреби ринку або маркетинговим аспектом науково-технічної творчості. Ринкова складова міжнародної науково-технічної діяльності пов'язана з еволюційними характеристиками НТП, оскільки базується на вже існуючих уявленнях покупців про наявні у світі товари, послуги, винаходи тощо та націлює на зниження витрат на виробництво або додання більш «товарного вигляду» продукції. З іншого боку, важливою складовою НТП є винахідництво, тобто інтелектуальна діяльність людини по створенню нового продукту, створення якого направлено на задоволення попиту, який відсутній на ринку, але може з'явитися з появою цього нового продукту. Тому це — більш радикальний, революційний шлях, який пов'язаний із інноваційною діяльністю. І немає сумніву в тому, що будь-якому відкритому суспільству для стійкого і динамічного розвитку необхідне поєднання маркетингового (еволюційного) і винахідництва (революційного) напрямів.

Науково-технічний прогрес, який слід розглядати як найважливіший чинник соціально-економічного розвитку, все частіше і в західній, і у вітчизняній літературі пов'язується з поняттям інноваційного процесу. Це єдиний за своєю сутністю процес, який, водночас, об'єднує науку, техніку, економіку, підприємництво, культуру і управління. Він полягає в отриманні нового знання, нових технологічних та управлінських систем і включає кілька

функціональних етапів інноваційного циклу від зародження ідеї до її комерційної реалізації, охоплюючи таким чином весь комплекс відносин: виробництво, розподіл, обмін та споживання.

Технологічний прогрес пов'язаний із виробництвом нової продукції, здатної задовольнити запиту ринку. Разом з тим, конкретні передумови науково-технічної, інноваційної діяльності можуть бути різними: вдосконалення технологічного процесу, економія ресурсів, екологічні вимоги, недоступність передових технологічних рішень. Важливо зазначити, що заміна устаткування на підприємствах дедалі частіше проводиться не через фізичне застарівання, а через необхідність підтримки конкурентоспроможності.

В економічній літературі, як світовій, так і вітчизняній, можна зустріти різні точки зору про зміст НТП. Інколи НТП розглядається вузько, як процес розвитку науки і техніки (див.: [7, с. 109—110]). Інколи ж його розглядають у широкому контексті, як процес розвитку комплексного продуктивних сил і виробничих відносин (або, принаймні, його рушійну силу), тобто процес поступального вдосконалення практично всіх сторін життя суспільства. У цьому сенсі з НТП пов'язаний розвиток людини як головної продуктивної сили, збільшення значення інтелектуального, інформаційного капіталу. Відтак функціональні наслідки НТП проєкуються не тільки на суто технологічні, економіко-технічні аспекти життя, але і на широкий спектр соціально-культурних, навіть соціально-політичних, інституційних перетворень (див.: [8, 342 с.]). Водночас такі перетворення вивчаються іншими науками, оскільки мають інші закономірності, отже об'єктом інтересу у даному дослідженні є ті аспекти НТП, які здійснюють безпосередні впливи на суспільне життя (власне моменти таких впливів), а також отримують впливи зворотного характеру.

Ринкове господарство, яке сьогодні характеризується такими рисами, як підвищена економічна динаміка, прагнення до постійної експансії, має властивість і до інтенсивного розвитку, до якісної модифікації природи економічних взаємин. На сучасному етапі розвитку ця остання риса набуває форм усебічної інформатизації відтворювальних процесів та соціальних систем. Причому за таких умов економічна теорія стає необхідною передумовою формування обгрунтованої соціально-економічної стратегії, у тому числі й економічної регулятивної політики держави.

Процес еволюційного розвитку захопив не тільки науку і техніку, але і соціальну сферу, сферу державного і організаційного

пристрою. Своєрідними «одиницями розвитку» цього процесу є інновації — нові ідеї, які можуть виявлятися у вигляді відкриттів (отримання фактів, які раніше були невідомими, що забезпечують людство новими знаннями, які в процесі винаходу поєднуються з відомими знаннями і породжують нові елементи), винаходів (нових комбінацій відомих матеріальних, концептуальних, ідеологічних і навіть духовних культурних елементів або комплексів, що включають нові способи виготовлення предметів, технології та пов'язані не тільки з технічними, але й науковими, соціальними новаціями, наприклад із створенням нових форм державного управління або способів організації комерційної компанії), способів упровадження нових технологій, продуктів, форм організації відтворювальних систем. Враховуючи це, «фактично можна казати про реальне включення науки (причому не тільки прикладної, але й фундаментальної) до процесу виробництва, до загального процесу розвитку відтворювальних систем, причому «ще досягається, зокрема, шляхом забезпечення максимального узгодження науково-технічної, інноваційної політики з усіма видами державного економічного регулювання та механізмами підтримки комерційного сектора економіки» [9, с. 48].

Важливим інструментом забезпечення національної конкурентоспроможності виступає міжнародний технологічний трансферт. Причому, як відзначається в науковій літературі, «функціональна потреба для кожної окремої країни в розвитку міжнародного співробітництва в науково-технічній сфері пов'язана як із тими можливими перевагами, що їх може отримати певна держава внаслідок реалізації тих або інших проектів, так і з неможливістю уникнути певних форм взаємодії, інколи небажаних. Причому ««позитив» міжнародного трансферту технологій полягає передусім у можливостях підвищення ефективності національного виробництва та у максимізації виробленого продукту, підвищення його якості в результаті засвоєння прогресивних технологій та більш масового випуску продукції внаслідок концентрації дорогого обладнання, капіталів та відповідної можливості розвивати національну спеціалізацію», в той час, як «міжнародний технологічний трансферт є фактором оптимізації розміщення продуктивних сил, підвищення їх кваліфікаційного та науково-технічного рівня» [10, с. 77—78].

До певної міри суперечливою можна вважати тезу про те, що «досвід розвинутих країн свідчить про те, що ліберальна система захисту зайнятості демонструє більш високі адаптаційні можливості», і тому «застосування цього досвіду дозволить у порівняно

стислі терміни перейти до раціонального використання трудових ресурсів, що притаманно постіндустріальному способу економічного розвитку» [11]. Насправді можна констатувати принаймні те, що лібералізм як мінімум доповнюється інструментарієм інституційного втручання. У цьому зв'язку не можна не визнати справедливою думку Д. Норта про те, «що для розробки інституційної моделі нам необхідно вивчити структурні характеристики неформальних обмежень, формальних правил і забезпечення їх дотримання, а також форм їх еволюції», після чого, «з'єднавши результати цих досліджень, ми зможемо представити загальну інституційну картину політичних/економічних систем» [12, с. 55].

Взагалі, реальність надає підстави казати про те, що таке втручання надає процесу соціально-економічного розвитку рис системності, визначає його напрямки та принципові тенденції. У цьому зв'язку можна погодитися із думкою про те, що хоча значно поширеною є думка про те, що нібито «кордони державного втручання в ринкову економіку слід обмежувати та звужувати», насправді найбільш вражаючих результатів у соціально-економічному розвитку добилися країни, чії уряди здійснювали активний та сильний вплив на всі боки комерційної діяльності» [13, с. 105].

Тому держава в сучасних умовах глобальної конкуренції має стати безпосереднім провідником інноваційного розвитку, замовником і організатором досліджень і розробок на найсучасніших напрямках науково-технічного розвитку. Пріоритетом для діяльності органів державної влади постає створення умов, що забезпечують не тільки збільшення науково-технічного потенціалу, а насамперед його максимальну реалізацію в інтересах суспільства. І в практичному аспекті державне регулювання економіки має включати у себе діяльність державних інституцій (органів), зокрема прогнозування (можливо, навіть, у формі індикативного планування та встановлення критеріїв, довгострокових орієнтирів розвитку, а також фінансування, бюджетування, податкове регулювання, кредитування, регулювання цін, адміністративний вплив, облік, контроль (докл. див.: [14, с. 34]).

Сценарій реформування економіки, її модернізації, заснований на тому, що відбувається одночасне вивільнення приватної ініціативи та посилення ролі держави в забезпеченні сприятливих умов господарювання, включаючи фінансову і соціальну стабільність, забезпечує головний динамізатор розвитку — науково-технічний прогрес. При всьому різноманітті форм і прийомів стимулювання інноваційної діяльності з боку державних органів,

інститутів фактично в усіх промислово розвинутих країнах простежуються, проте, і певні загальні риси, алгоритми дій. Це дозволяє виділити саме інноваційну політику як специфічний елемент системи державного регулювання. Причому слід казати про узгодженість інноваційної політики зі всіма іншими видами державної економічної політики взагалі, що виявляється у використанні єдиних економічних інструментів державного впливу, відповідних обраному економічному курсу. Характерною властивістю інноваційного регулювання є також широта та багатоаспектність його дії: воно націлюється на створення пропозиції інноваційних ідей, ініціювання початкового попиту на результати інноваційних процесів, сприяння залученню в інноваційний бізнес фінансово-кредитних коштів, а також інвестиційних, інформаційних ресурсів, що разом узятє створює сприятливий для інновацій не тільки економічний, але й політичний, навіть психологічний клімат. Крім того, необхідна вимога інноваційної політики — урахування таких особливостей інноваційного процесу, як циклічність, розчленованість на етапи, вірогіднісний характер, високий ступень ризику і т. ін.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що основним шляхом прискорення соціально-економічного розвитку та виходу з несприятливої кризової ситуації сьогодні є значне збільшення капіталовкладень в інформаційно місткі та технологічно авангардні сектори економіки, причому не стільки в наявні галузі добувної та обробної промисловості, скільки у різні стадії науково-технічного розвитку, тобто у фундаментальні наукові дослідження, прикладні дослідження і, найголовніше, упровадження у виробництво нових технологічних процесів. Тоді стане можливим збільшення виробництва конкурентоздатної кінцевої продукції багатьох галузей промисловості і, отже, підвищення національної конкурентоспроможності й значне зменшення імпортової залежності.

Література

1. *Богиня Д., Волинський Г.* Структурна перебудова економіки в умовах глобалізації та інформатизації // *Економіка України*. — 2003. — № 7. — С. 19—28.

2. *Новицький В., Гриценко А.* Економічна глобалізація та її наслідки для України // *Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук. журн.* — К., 2005. — № 1. — С. 7—14.

3. Лук'яненко Д. Г., Білорус О. Г., Губський Б. В., Євдокименко В. К., Ковальчук Т. Т. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації / Київський національний економічний ун-т / Д. Г. Лук'яненко (ред.). — К.: КНЕУ, 2003. — 538 с.

4. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічна перспектива України. — Економічний Часопис-XXI № 5-6'2006. — <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=20060102&n=1-2&y=2006>.

5. Іващенко О. А. Використання інституціональних інструментів управління зовнішньоекономічними ризиками в умовах євроінтеграції України // Моделі та стратегії євроінтеграції України: економічний і правовий аспекти: Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, 30 травня 2006 р. — К.: УАЗТ, 2006. — С. 103—104.

6. Новицький В. Імперативи інноваційного розвитку // Економіка України. — 2007. — № 2. — С. 45—52.

7. Князьков М. Регіональні аспекти інноваційної діяльності // Актуальні проблеми регіонального науково-технічного розвитку: Тр. наук.-практ. конф. — Х., 1997. — С. 109—110.

8. Авдулов А. Н., Кулькин А. М. Государственная научно-техническая политика Японии: Основные этапы и направления. — М.: ИНИОН, 2000. — 342 с.

9. Новицький В. Імперативи інноваційного розвитку // Економіка України. — 2007. — № 2. — С. 45—52.

10. Довгий О. С. Сучасні тенденції міжнародного руху технологій // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук. журнал. — Вип. 2—4. — К.: Книжкове вид-во НАУ, 2006. — С. 77—80.

11. Біляцький С., Мірошніченко Т., Хахлюк А. Трудові ресурси нового типу (досвід розвинутих країн для України) // Економічний Часопис-XXI №1-2'2006. — <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=20060103&n=1-2&y=2006>.

12. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики \ Пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — 180 с.

13. Экономика Европейского Союза: Учебник / Г. Ю. Гагарина, В. В. Громыко, З. М. Окрут, О. В. Сагинова. — М.: Экономистъ, 2003. — 399 с.

14. Воротін В. С. Напрями макроекономічного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України / Формування торговельних режимів у перехідних економіках в умовах глобалізації (приклад України). Матеріали ІХ міжнародної науково-теоретичної конференції, 25—26 жовтня 2001. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2001. — С. 33—37.

Статтю подано до редакції 13.02.09 р.